

OS GALOS

REVISTA DE DIVULGACIÓN DA
CULTURA MARÍTIMA E FLUVIAL

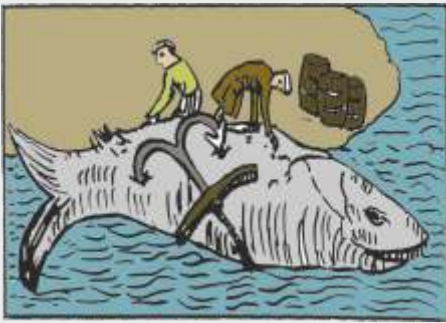

7º VI-3-21-95

BUCU 2019
Nº 13

Baleas e arroaces literarios

Xerardo Dasairas Valsa

Dase por certo que, ao menos documentalmete, foron os vascos quen iniciaron a caza de baleas pero cando estas comezaron a escasear nas suas costas chegaron deica Galicia facendo entente comercial cos nosos pescadores e convertendo esta actividade nun lucrativo negocio. A caza de baleas había converterse, xa que logo, nunha das máis importantes pesqueiras de España nos séculos XVI e XVII, século este no que alcanzaría a maior auxe cunha ducia de portos dedicados a esta actividade en Galicia. Tras un longo paréntese de séculos, Galicia volvería a recuperar esta acti-

vidade no século XX centrada nas factorías de Morás (Xove), Caneliñas (Cee) e Balea en Cangas.

Pero a nosa intención non é volver agora sobre o tema industrial e pesqueiro do que xa se teñen publicado exhaustivos libros e traballos, senón sobre os aspectos literarios, narrativos ou etnográficos que xurdiron arredor desta actividade. Algúns destes aspectos adoitan centrarse hoxe nos rescates e achados de especies extrañas á nosa fauna mariña pero con máis frecuencia aos varamentos e avistamentos de baleas na nosa costa, lugar de paso frecuente de cetáceos sobre todo de baleas alibrancas, rorcuais e incluso orcas. Estas achéganse por veces ás rías na procura de alimento e os avistamentos son frecuentes no entorno de Cies, Ons e na bocana da Ría de Pontevedra. Menos habitual é o seu internamento nas rías aínda que consta como extraordinaria, a entrada e saída da ría de Vigo en 2003 dunha enorme cria de balea de quince metros que foi visible durante uns días, chegando incluso ata Rande. Pode que o de Jonás e o de Geppeto sexan ficcións, pero hai uns meses neste 2019, un buceador surafricano foi engulido por unha balea e devolto logo nunha praia...

A balea enfurecida

Este é un curioso relato recollido nos libros do santuario da Nosa Señora da Pastoriza en Arteixo como milagre da Virxe e que antecede en século e medio ao da furiosa ballena Moby Dick, literaturizado por Herman Melville en 1851.

A testemuña está datada en 1700 e transcrita literalmente como segue: "Por diziembre del año de mill setezientos, Juan Vidal Canzelo, mareante del puerto de Cayón y sus compañeros salieron a dar caza a una vallena grande y un ballenato pequeño; y haviéndole clavado el arpón, la ballena viendo herido a su hijo se enfureció tanto que rebatió sobre la lancha que le havia arponado, y con un zapatazo con la cola la abrió y trastornó, y

la gente viéndose perdida clamó ymbocando el auxilio de N^a. S^a. de Pastoriza; luego el barco se puso derecho y salieron con los remos, siguieron la vallena y la mataron con admiración de todos, atribuyendo el buen subceso al patrozinio de N^a. Señora a quien vinieron a dar gracias".

Testemuña desta actividade baleeira xa fora o Licenciado Molina que a mediados do século XVI recollía: *"Y luego Cayón, do bien se trabaja/ matar sus ballenas, que no es chica alhaja/ pues sacan aceite y en gran muchedumbre/ el cual no se come, mas para la lumbre, /se hace la oliva muy poca ventaja"*.

Balea en descomposición

Baleas nas rías de Vigo e Arousa

Sobre a presenza de cetáceos na ría de Vigo e seguindo co fío literario, cabe suliñar, entre outros asuntos, a explícita anotación que fixo Xulio Verne sobre un esqueleto dunha enorme balea, varado nunha das praias de Vigo cando visitou a cidade en 1878.

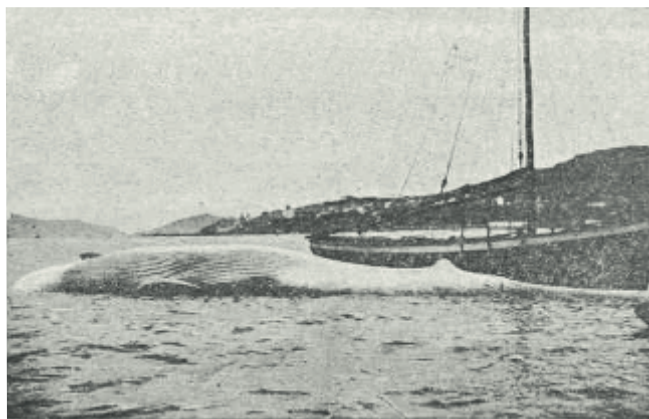
Outra reseña escrita provén do verán de 1891 e recolle que un acoirazado inglés, o "Inmortality", tropezou cunha balea de enorme tamaño ao saír da ría de Arousa: Foi tan violento o golpe que a tripulación pensou que petaran contra un con. O esporón do barco penetrou no corpo do cetáceo e, segundo a prensa da época, esnaquizou ao gran mamífero mariño. A noticia recollía textualmente: *"Al dar contramáquina el "Inmortality", se desprendió de aquella masa casi partida en dos que se hundió en el mar, dejando las aguas enrojecidas en un espacio considerable"*.

O *Inmortality* embestindo a balea

Despois destas referencias, teríamos que agardar ao ano 1897 no que grazas aos avances tecnolóxicos, a prensa da época reproduciría xa a fotografía doutra balea varada esta vez na praia de San Gregorio en Coia. Corría o mes de outubro e este acontecemento atraería a gran cantidade de curiosos que *compuñan unha masa espectante e sorprendida* tal como recolleu tamén unha revista de Pontevedra que días despois insertaría tres fotos, que pola súa novidade, volverían a ser reproducidas sete anos despois noutra publicación.

Foi grande o impacto do acontecido pois aínda que se deduce que non era un acontecemento cotián, no remate do século XIX aínda era frecuente atopar enormes cetáceos nas costas galegas.

O *Buenos Aires* coa balea

Deste cetáceo sabemos que foi atopado polo vapor *Buenos Aires*, un pesqueiro de Bouzas, a 29 millas ao oeste das Cies. A balea foi divisada a-boiando aínda e achegáronse a ela con moitas precaucións ata convencérense de que estaba morta. Comprobado este punto, deduciron que debía levar pouco tempo así, de aí que flotase e tamén pola abundancia de sangue que manaba por unha ferida que (ollo coa precisión!) debía ter 123 cm. Procederon a amarrala pola traseira cun forte cabo e continuaron faenando ata rematar a calada do día, iniciando despois o remolque, asunto que non foi doado pois romperon ata catro grosos cabos de esparto no seu traslado.

Xa co animal na praia, botáronlle uns vinte metros de longura e algúns *expertos en cálculos a olo*, apuntaban a un gaño de 19.000 reais pois poderían obterse 20 toneladas de aceite e unha e media de barbas.

Curiosos observando a balea

Numeroso público volveu acudir naquel día á praia de San Gregorio, comentando algunhas delas o bo negocio que fixeran os mariñeiros, mentres algunhas outras lamentaban que non se adquerise o esquelete para o Instituto provincial de Pontevedra.

O rebumbio montado arredor do descomunal bicho e o abraio dos vigueses habían servirlle ao daquela coñecido humorista Cuiñas para publicar un suposto e xeitoso diálogo entre os curiosos que contemplaban a balea no areal de San Gregorio: "Os comentarios que alí se facían non son para *airear*, pois o fedor que desprendía a balea tampouco era para... cheirar. Mais de dúas señoritas impresionables tiveron que ser retiradas da praia mortuoria e refregadas con vinagre e allo nunha taberna próxima para que poidesen volveren en si".

-Esa balea foi ferida por un peixe espada, o seu inimigo mais encarnizado -dicía un intelixente.

- Un peixe espada -replicou outro individuo- *debe ser así como unha especie de capitán xeneral húmido, deses que cortan o bacallao no fondo do mar.*

-Dos que "pinchan el bacalao"- quererá vostede dicir.

-Observen vostedes esa boca -engadiu un terceiro- *aí dentro pode celebrarse desafogadamente unha corrobla ou papatoria de corenta cubertos.*

-Ou descubertos, porque polo xeral os manducantes séntanse á mesa a pelo.

Lamentaba finalmente Cuiñas que no ventre da balea non tivese aparecido un Xonás que lle profetizase ao Vigo de 1897 algo que daquela importaba moito: O século no que habían de ter auga as fontes públicas, que naquel tempo non eran fontes senón conta-gotas.

A balea de Rianxo

Non podemos datar este relato de tradición oral que nos foi transmitido hai moitos anos na zona e que agora recuperamos para encher o cupo do tema que nos ocupa: Contan os máis vellos que un día cara as sete da mañá entrou unha balea pola ría, feito que deseguida chamou a atención dos mariñeiros que no peirao andaban a descargar o peixe dos burros nome co que aquí adoitaban chamarlle a algúns barcos de pesca. Algúns, para tirarlle mérito á cousa dixeron que era moi pequena, unha criaturiña de balea que non había ter máis eslora ca un patache. Non se soubo quen foi o primeiro en avistala pero a noticia pronto correu pola vila e os rapaces, todos a berrar, deseguida correron en grea cara o alto do Tanxil para observala. Cando chegaron ao alto xa estaban alí os carabineiros a dispararlle á balea cos seus fusís mentres o cetáceo seguía como se nada, a internarse na ría.

Non había moito que puxeran estes carabineiros pero desde que chegaron non caían moi simpáticos pois sempre andaban a controlar todo o que entraba e saía da ría e do peirao. Mentres os rapaces andaban máis centrados en recoller as casquiños das balas, abaixo no peirao os mariñeiros xa resolveran que tiña que ser unha balea que quedara varada e que coa marea viva conseguira poñerse a flote pero que semellaba andar un pouco alouliñada, como perdida.

Mentres discutían o que conviña facerse entre berros e gran rebumbio embarcaron nos *burros* e dirixíronse cara a balea arrodeándoa. Un dos mariñeiros, alcumado o *Contralmirante* berraba

tentando facerse escoitar: *Así non facemos nada, hai que facer as cousas con orde e moito tino!*

Pero o caso é que ninguén sabía o que habían de facer. Primeiro, uns tentaron de enganchala cun rízon pero este escorregaba pola pel do animal e non prendía a pesar dos varios intentos. Entanto outros discutían entre xuramentos e berros, de botarlle uns cabos arredor e turrar dela, o patrón dun dos barcos achegouse á balea a arreoulle uns machadazos no couce coma se quixese avariarlle o leme. Aínda que o coiro do animal semellaba duro, o caso é que pronto se empezou a tinguir a auga de vermello pero entón a balea, ferida, sacou folgos para se remexer e case que afoga a todos coa gran foula que produciu na súa manobra de fuxida, asolagando as embarcacións.

A balea, paseniñamente, dirixiuse entón cara a bocana da ría, rumbo a mar aberto elevando un alto chafarís como se celebrase a súa liberdade. Nesta lenta fuxida, a balea xa tiña perdido moito sangue e aboiaba case sen folgos cando apareceron uns barcos de Vilanova que conseguiron facerse co cetáceo ferido e moribundo, arrastrándoo cara o seu porto. Unha vez morta a balea, desfixérona para aproveitar a súa graxa e carne ata ficar o esqueleto e moitos restos que durante días apodreceron no lugar, estendendo un fedor insupportable por toda a redonda. Pobre criaturiña...

Mais, en Rianxo e durante un tempo, os mariñeiros seguían a discutir sobre se era de lei que os de Vilanova aproveitasen a balea sen darlle, ao menos, unha parte a eles. Cando un día aínda esbardallaban na taberna sobre o asunto, apareceu o mestre, home tido por moi espelido e de moita sabedoría, a quen lle demandaron opinión.

Misa de Pascua nunha balea. Crónica de 1621 do abade Caspar Plautius na primeira misión beneditina ao Novo Mundo

Este díxolle aos presentes que eles perderan a balea por falla de unión e de cultura... No momento, quedaron todos un pouco confusos coa resposta, coidando que quizáis tivese razón, pero deseguida un dos mariñeiros alegou que os de Vilanova tampouco é que tivesen moita unión e máis cultura que os de Rianxo pero que non cabe dúbida de que foron os outros quen apañaran o premio sen nengún esforzo.

A balea de Arousa

Outro vello relato de tradición oral sobre baleas é o que publicou no Faro de Vigo, Antonio Carretero Mestre, tenente de navío retirado e que había ser reproducido noutras publicacións posteriormente. A narración semella que tivo un certo percorrido, igual que outras descritivas da pesca en Galicia e que foron remitidas desde un pobo de Cataluña onde foron achadas no arquivo dun falecido cónsul francés que desempeñou este cargo en Vigo.

A balea Jasconio de San Brendan que os canarios cren que é a illa Inaccesible (aparece e desaparece) de San Borondón

Este relato do señor Carreró, garda certo paralelismo co que lle aconteceu a San Brandán e os seus acompañantes no seu lendario periplo, ao acamparen sobre a balea-illa Jasconio:

Sendo eu moi novo, oínlle contar a mariñeiros anciáns da ría de Arousa, que tamén xa llo tiñan oído aos seus pais, que achándose uns pescadores á beira do illote de Noro, no paso dos Carrreiros, atracaron nunha laxa, que sobresaía do mar, entre abundante argazo, para cocer a caldeirada de sardiñas que había de constituír a súa comida do medio día. Unha vez sobre a suposta peneda ou con, fixeron un castelete de achas de

piñeiro, acenderon o lume e colocaron o caldeiro pendente dunha vara... Mais, cando a intensidade do lume comenzaba a pór en ebulición a auga contida no caldeiro... a laxa púxose bruscamente en movemento.

Era, ao parecer, unha balea cega ou enferma que, sen darse conta, tiña ido a varar entre as pedras e argazos da Costa. Non se trata, como se pode

observar, dun caso parecido ao que lle ocorreu a Jonás pois o deste profeta foi un milagre sen parangón. E deste tema da caldeirada sobre a balea tamén temos escoitado que ocorreu noutros lugares moi distantes da fermosa ría de Arousa.

Corridas de arroaces en Pontevedra no século XIX

Paralelamente ao tema literario das baleas, non podiamos deixar de comentar o referente as chamadas “Corridas” de arroaces reflectidas en artigos de prensa e incluso en poesía. Estes animais mariños sufriron persecución desde antigo por considerarse que eran moi daninos para as redes de pesca causando moitos destrozos nas mesmas sobre todo nas épocas dos grandes cercos. Son numerosos os traballos que recollen esta persecución, incluído o Padre Sarmiento en 1749 e noutros textos mesmo se alude ao aproveitamento da súa graxa con usos semellantes a extraída da balea. Desde 1923 incluso se propuxo o seu ametrallamento desde barcos e canoneiras da Armada aínda que algúns mariñeiros de Cangas dubidaban do acertado destas medidas pois afirmaban que os mesmos cetáceos que nas rías nos destrúen as redes, non nos causan este prexuízo nas costas de Portugal. Poida que isto sexa obra da casualidade...

Aínda que as matanzas de arroaces, golfinos, toniñas...se fixeron en moitas zonas marítimas, sería en Pontevedra onde grazas a literatura alcanzaron unha certa sona nos comezos do XIX por ser un acto senlleiro das Festa da Peregrina. Aparte das numerosas referencias históricas, alcanzaría moita difusión a descrición en verso que nos legou o poeta pontevedrés José Benito Amado no xornal *La Perseverancia* en 1859, ano

As "corridas" vistas por A. Portela

no que xa case se extinguirían estes mamíferos mariños segundo destacan varias noticias:

-Con el tiempo fue desapareciendo esta costumbre como consecuencia de la regresión de los arroaces en aquella y otras rías. Prueba de ello es que el 13 de agosto de 1859 no se pudo celebrar el tradicional acontecimiento por no hallarse ninguna manada en toda la ría de Pontevedra.

-No hubo en cambio la corrida y pesca de golfinos, que vale tanto como decir, primero que estos animaluchos no se dignaron realizar los deseos de la cofradía, segundo, que es mucho más fácil prometer que hacer.

-Los delfines apenas asomaban en cantidad suficiente a la ría y, sobre todo, porque los pescadores no se mostraban muy propicios a repetir estas cazatas.

Como o poema de Benito Amado é moi extenso, só imos reproducir uns fragmentos:

Entre los varios juegos que aquel día
regocijan del Lérez las riberas,
una grande corrida de delfines
con aparato y pompa se celebra.
Es este un espectáculo muy raro,
mejor que el de los toros y otras fiestas,
donde reina el bullicio y la alegría
y se prueba también maña y destreza.

... ..

Los marineros de este antiguo barrio,
preparados de red de mallas gruesas
de cuerdas bien seguras fabricada,
la venida del mónstruo-pezu acechan.
Fuertes arpones los robustos brazos
cual lanzas de batalla unos blandean,
otros de relucientes anchas dagas
armada tienen la nervuda diestra.
Quien ostenta un rejón, quien una pica

quien encintada y singular saeta
quien un lazo de cuerda corredizo,
quien banderillas o aguzadas flechas.

... ..

Así en juegos diversos y vistosos
pasan el tiempo mientras que en el mar mengua
y convertido en un sangriento lago
el sitio queda de tan rara pesca.

Cuando el mar ha bajado, hacia la orilla,
arrastran los cien peces que la llenan,
pues hay alguno que a un robusto toro
en peso y magnitud quizás le esceda.

Allí contemplan muchos la figura
del vivíparo pez con sus aletas,
su fina dentadura duplicada,
su lisa piel lustrosa y cenicienta.

Y contentando los variados lances
de cien suertes graciosas o grotescas
a cual mas quedan todos satisfechos
de tan alegre y divertida fiesta.

En marzo de 1890 sería Juan Cuveiro Piñol quen describise estas “corridas” na publicación luguesa A Monteira da que reproducimos unha parte respectando o galego escrito da época:

Unha "corrida" d'arroaces

Ningún pode gabarse de ver n'a sua vida mais que solasmente unha vez esta clase de festa.

Tampouco s'atopa en total-as rías baixas nin en todo o litoral de Galicia, un sitio de mellor xeito qu'a ría de Pontevedra, e n'esta ría á mesma Capital, por ter á cercustáncea de desfogar n'aquela ó rio Lerez. Hay n'a devandita cividade, n'a mesma veira d'ela, un sitio que chaman «as Corbaceiras», onde n'o tempo de que vou falar, había unha barca pra pasa la xente e mai lo gando a parroquia de Poyo:

Pois ben, n'este barrio da Moureira onde viven os pescadores e xente probe, non falta quen garda unha rede feita de cordas d'espato, pro grosas é fortes, e anque cando hay qu'usala, arroméndase e repárase polos desprefeitos que sole ter, e que costa bos cartos, esta rede esténdese dend'o muelle das Corbaceiras hastra á veira de Poyo n-a orella d'o mar, de sorte que quedan dentro, rio arriba, todo-os arroaces que co'a rubida d'a marea, soben ó rio, no que se folgan os peixes hastr'a debalada da dita marea, e enton, é cando comeza a festa, que ben merece unha discriución.

Os animaes cando baixan do rio ealcontranse encerrados e ven que se lles vai acabando a auga do mar, comezan a dar unhas carreiras que se asemellan á voaduras, unhas veces emparellados e outras sôos; vólvense tolos, é algún d'eles quérense choutar â terra.

Os homes e os rapaces, cando xa non queda d'auga mais qu'a do rio, bótanse a él, póndose acabalo dos peixes, que c'o a mesma coraxe que teñen, lévanos unha grande distancia sin cairse; outros tíranlles arpóns, pedras é hastra tiros, de sorte que aquelo convírtese nunha festa d'un xénero novo, d'a que non quedan pouco admirados hastra os mesmos estranxeiros.

Outras veces arremoiñanse en runfladas os arroaces e acometen a rede, tal é o instinto que teñen, pro como está pol-a parte de fóra arrodeada de lanchas e botes, desd' elas con remos é paus, fan recuar ôs animaes, que xa fatigosos e cheos de firidas e pancadas, deixanse coller hastra dos nenos, e traenos â terra onde os poñen en toradas pra estraelles a graxa, que por certo é das mais finas, e co importe d'ela cobren os gastos da compostura da rede, e os das lanchas e botes.

O extraordinario caso de James Bartley, un novo "Xonás" e o ámbar gris

Contaban as historias de esforzados e valentes cazadores de baleas que alá polo ano 1891, o mariñeiro inglés de 21 anos James Bartley embarcaba por primeira vez no barco baleeiro *The Star of the East*. Un día, navegando polo Atlántico Sur, por fronte das Illas Malvinas, avistaron un cachalote e toda a tripulación se aprestou á caza do mesmo, botando á auga dous botes que se achegaron ao *cachimán*, conseguindo un dos arpoeiros atravesar o seu corpo. O cetáceo revolveuse violentamente pola dor e dun coletazo envorcou un dos botes, guindando a todos os seus tripulantes á auga. Rapidamente, os integrantes do outro bote apuraron a rescatalos, conseguindo salvar a todos menos a dous, sendo que un deles era o novato Bartley. Logo dunha intensa bus-

ca sen obter resultados, deron aos dous por afogados.

Finalmente, o cachalote morreu e levárono á costa para desfacelo e aproveitar o aceite, as barbas e comprobar se nos intestinos albergaba o cobizado ámbar gris, unha sustancia cerumenta que se usaba na fabricación de perfumes. Pasaran trinta e seis horas cando comezaron a abrir o animal e toparon cun vulto no seu interior que nun principio creron que era o ámbar... Mais, aquel vulto movíase e pronto descubriron que era o James Bartley, vivo pero moi pálido polo efecto dos xugos gástricos. Puxéronse a reanimalo con auga fresca do mar e conseguiron que volvесе en si... facéndoo de xeito violento, pegando berros e acenando con zoscarlle a quen se achegase a el. Todos pensaron que toleara e tivérono atado á liteira do camarote ata que foi mellorando paseniñamente. Cando recuperou as súas facultades, o único que lembraba, tras ser engulido polo cachalote, era que permanecera nunha total escuridade, escorregando lentamente por un conduto branco e viscoso e que antes de perder o coñecemento, sentira moitísimo calor.

Tripulantes do barco baleeiro co cachalote que enguliu a Bartley

Rescued From Inside Harpooned Whale

The Modern Jonah.

DISAPPEARING VIEW OF JAMES BARTLEY, AN ENGLISH NAUTIC, WHO WAS RESCUED ALIVE, AFTER BEING IN A WHALE'S BELLY THIRTY-SIX HOURS, AS TOUCHED FOR BY THE SCIENTIFIC EDITOR OF THE SUNDAY EVENING HERALD, THE WELL-KNOWN PAMPHLET NEWSPAPER.

Debuxo publicado no New York World o 12 de abril de 1896

Bartley retornaría a Londres e algunha prensa da época recolleu esta historia anos despois cando o mariñeiro xa tiña renegado do mar, adicándose ao oficio de zapateiro que viu como máis seguro.

Non sabemos se os compañeiros baleeiros anteriores preferirían atopar vivo ao seu colega ou o ámbar gris, pois este produto, que nin é ámbar nin é gris, xa alcanzaba nestas datas unha alta cotización por ser considerado desde a antigüidade como un artigo de luxo. De menor densidade que a auga, adoitaba aparecer aboiano no mar ou nas praias, emanando un cheiro penetrante que os científicos asociaron co isopropanol e que ao mesturalo cos perfumes acrecentaba, prolongaba e fixaba o seu cheiro.

Este era o seu uso principal pero tamén se empregou como especia para darlle sabor aos pratos tal como facía o rei Carlos II de Inglaterra sen reparar en que condimentaba a súa comida con vómito de cachalote. Pero este ámbar non só se utilizou para perfumar senón que tivo uso na alquimia, na medicina, pensándose que o seu forte cheiro dissipaba os malos efluvios das pestes e incluso como afrodisíaco.

Durante o Renacemento era común moldealo, secalo e decoralo, para utilizalo no engastamento de xoias, alcanzando o seu uso en todos os casos, apenas ás clases máis podentes. Todo isto fixo que os mariñeiros e ribeireños tentasen descubrir a súa orixe e como obtelo en grandes cantidades.

Ámbar gris

No século XVII, o ámbar gris era para os profanos un produto que procedía das raíces dunha árbore que se alongaban ata o mar producindo un tipo de goma graxa e para os científicos unha terra mariña, encontrada nas costas das Indias que provén de fontes e cavernas. Pero pronto se comprobaría que procedía do estómago dos cetáceos, sobre todo dos cachalotes dos que arredor do 1% tiñan ámbar gris no seu tubo dixestivo e que se por diversas razóns (picos de grandes calamares ou outros obxectos) adoitaban trouxalo pois tiñan "ardor de estómago".

O biólogo Christopher Kemp foi un dos estudosos deste fenómeno biliar dos cachalotes e no seu libro "Ouro flotante" recolle que a maior peza de ámbar gris foi recollida en 1912 cun peso de 454 kg.

Porén, a única noticia que temos en Galicia referente a este produto, procede dos mediados do século pasado ao se atopar ámbar gris nun cachalote raquíptico que remolcara o vapor *Marote* a Caneliñas pero cuxo importe rondaría 472.000 pesetas da época.

Debido á dificultade de atopar o ámbar gris, tentouse buscarlle un sustituto axeitado, aínda que sen moito éxito pois a día de hoxe o seu prezo anda aproximadamente polos 1.000 euros o quilo ou máis, segundo a súa pureza.